

Gea TROSKA

ASUSTUSE ARENGUST SANGASTE MÕISAVALLA ALAL

Eesti küla varasema arengu detailsemaks uurimiseks on võimalusi suhteliselt napilt. Vanimatel, 17. sajandi lõpust pärinevatel kaartidel on vaid 35 külas (Põhja-Eestist ja Saaremaalt) märgitud peale taluõuede asetuse ka maade jaotus talude vahel, mis mõningail juhtudel koos muude vanemate allikatega annab võimaluse retrospektiivseks analüüsiks. Selliseid kaarte on hilisemastki ajast, peamiselt 19. sajandi esimesest poolest nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestist. Ühed vanemad ja huvitavamad on kahtlemata Sangaste mõisa külade omad aastaist 1813–1816.¹ Neil kaartidel on talude valdused fikseeritud segamini paiknevate ribade ja lappidena. On alust arvata, et maade seesugune jaotus kujunes järk-järgult pikema aja jooksul. Sangaste mõisa külade arengut on huvitav jälgida kahel põhjusel. Külad paiknevad vana keskaegse kirikukihelkonna ja sellele eelnenud arvatava muinaskihelkonna² keskuses ja on seega ilmselt väga vanad. Teiseks oli suhteliselt hajutatud planeering koos talude valduste segamini paiknemisega kuni 19. sajandi esimese pooleni iseloomulik paljudele teistelegi Kagu-Eesti küladele. Seda võib otsustada peamiselt 1804. ja 1809. aasta talurahvaseaduste alusel toimunud talumaade reguleerimise ajal koostatud kaartide põhjal. Viimased pole aga sobivad retrospektiivseks analüüsiks. Nii võiks Sangaste mõisa külade arengukäigu jälgimine anda ettekujutuse üldse asustuse arengu iseärasustest vanades asustuskeskustes Kagu-Eesti looduslikes, ajaloolistes ja sotsiaal-majanduslikes tingimustes.

Käesolevas uurimuses vaatluse alla võetud Sangaste mõisavalla külad (Mäeküla II, Mäeküla I ehk Kurevere, Sangaste, Lauküla ja Korijärve) hõlmasid 19. sajandi algul Sangaste kihelkonna lõunaosa. Mõisaala keskja lõunaosa oli laugema reljeefiga, viljakatel muldadel olid ulatuslikud põllumassiivid, mille vahel laiusid niidud ja metsad Väikese Emajõe ja tema lisajõgede orgudes. Lõunaosas olid ka mõned suuremad järved (Korijärv, Kurvitse e. Pelsi ja Sangaste järv). Mõisa põhjaosa (Mäeküla) ulatus Otepää kõrgustiku servaaladele, kus maapind oli künklikum ja põlud levinud väiksemate lappidena.

Arheoloogiliselt on Sangaste mõisa ala läbi uurimata. Teada on vaid esimese aastatuhande lõpust pärinev linnamägi Kirgjärve kaldal Mäekülas ja mõned keskaegsed matusekohad. Kirikukihelkonna moodustamine ja kiriku ehitamine (andmed 14. sajandi lõpust) hilisemate Kurevere küla ja Lauküla vahemaile ning Tartu piiskopi lauamõisa ja ühtlasi tema laialdaste valduste keskuse rajamine Sangastesse (andmed aastast 1522) on kaudseks tõendiks, et siin oli juba muinasaja lõpul kujunenud võrdlemisi tihe asustus.

Üksikasjalikumad andmed Sangaste külade kohta pärinevad alles 16. sajandi lõpust, kui Liivi sõja ajal tugevasti kannatada saanud Lõuna-Eesti alad läksid Poola võimu alla. 1582. aastal Poola võimude poolt läbi viidud maarevisjoni käigus on Tartu staarostkonna Sangaste folvargi

¹ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (= ENSV RAKA), f. 1824, n. 1, s. 2536–2540. Lisaks on veel osalise mõõtmise kaardid 1804. aastast (samas, s. 2573).

² Kenkman, R. Sangaste kihelkonna ajalugu. Tartu, 1932, 3.

koosseisus kirja pandud külad *Pisasth* (Kurevere ja Mäeküla vahemail), *Haraste* (hiljem mõisastatud), *Sapta* (osa Mäekülast), *Sangnic* (Sangaste), *Thagahalo* (Tagula), *Korrigerwe* (Korijärve), *Mastakulle*, *Laukilla* ja *Herosth* (kolm viimast on kokku Lauküla)³, kus majapidamisi oli kokku 54 adratalupojal ja 5 vabadikul (*ogrodnikul*). Külade maadest oli viljeluse all vaid 13½ adramaad, tühjad 42 adramaad. 1585. aastaks lisandusid veel *Korywer* (Kurevere), *Tahal* (kiriku juures) ja *Jahima* (osa Mäekülast), kokku 1¼ asustatud ja 10¾ tühja adramaaga. Peremehi oli igas külas vähe (tabel), ainult juba vanast ajast suurimas külas Tagulas (12½ adramaad, neist asustatud 4½) oli 18 peremeest. Tühjade adramaade suur arv lubab oletada, et enne Liivi sõda olid kõik külad tunduvalt suuremad ja rahvarohkemad.

Adratalupoegade arv Sangaste mõisavalla küldes aastail 1582—1601 *

	1582	1585	1586	1588	1592	1601
Pisasth	3	7	7	9+4p**	10+4p	16+1üj
Tahal	—	3	3	3	3	3
Haraste	4	4	4	mõisastatud	—	—
Korywer	—	6	6	6+2p	6+3p	9+2üj
Sapta	5p	6	6	10+3p	10+2p	16
Jahima	—	4	4	4+4p	4+4p	10+3üj
Sangnic	4	6	5	6+5p	6+5p	13
Tagahalo	18	33	39	43+1v	40+1v	39+3üj
Korrigerve	7	9	9	9+4p	8+3p	15
Mastakulle	7	9	9	9+2v	7	8+4üj +2v
Laukilla	4	7	8	10+5p +1v	10+3p	20+3üj +1v
Herosth	7	9	9	10+2p +2v	11+2p +2v	16+2üj +2v
Kokku	54+5p	103	109	119+29p +6v	115+26p +3v	165+18üj +5v

* Tabeli koostamiseks kasutatud allikad: 1582. aasta revisjon — Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Opetatud Eesti Seltsi fond, mapp 168:1; Tartu staarostkonna talupoegade register 1585, 1586 ja 1588. — *Roslavlev, O.* Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 5. Polnische Akten I (1582—1591). München, 1970; Tartu staarostkonna register 1592. — *Roslavlev, O.* Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 7. Polnische Akten II (1586—1616). München, 1973; Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. — *Roslavlev, O.* Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 3. [München], 1967.

** Tabelis kasutatud lühendid: p — pobul, üj — üksjalg, v — veski.

Suure hulga sööti jäänud haritava maa olemasolu löi ühtlasi eelduse majapidamiste arvu kiireks kasvuks järgnevatel aastatel (vt. tabel). Umbes 20 aasta jooksul suurenes enamikus küldes peremeeste arv kahekuni viiekordseks, nii et 1601. aastal oli kõigis küldes kokku juba 165 adratalupoega ja 18 üksjalga, seega kolm korda enam kui 1582. aastal. Eriti torkab silma Tagula ja *Pisasth*'e küla kiire kasv — kolme aastaga kahekordseks. See asjaolu kinnitab mitmete uurijate avaldatud mõtet, et tegelikult võis küldes sõjale järgnenud aastail elada rohkem peresid, kui esialgu maksimalkatena arvele võeti. Koos sõjapaost tagasitulnute ja arvatavasti ka kaudemalt saabunud uustulnukatega ilmusid nad nimestikesse alles hiljem.

Nimetatud ajavahemiku peremeeste nimede võrdlemine näitab üsna suurt liikumist. 1582. aastal on peremehed kirja pandud ainult eesnimed, mistõttu nende seostamine hiljem märgitutega on mõneti raskenda-

³ 16. sajandi küldade tõenäoline asukoht on määratud hilisemate külanimede ja peremeeste nimede võrdlemise teel 1813.—1816. aasta kaartidega.

tud. Siiski võib oletada, et 1585. aastal nimetatud peremeestest on 35 samad kui 1582. aastal (eesnimed on samad), 19 nime on aga uued. 1585. aastast peale esinevad lisanimed hõlbustavad peremeeste liikumise jälgimist. 1601. aastal pidas *Pisaste*, Kurevere, *Sapta*, *Jahima*, Sangaste, Tagula ja Korijärve külas kohtu 46 juba 1585. aastal nimetatud peremeest, kuuel juhul on tegemist ilmselt samast perest järglasega, juurde oli tulnud 90 täiesti uut nime, kuna vanadest oli 19 kadunud.⁴ Laukülas, *Herosth'es* ja *Mastakulles* on aastail 1585—1592 25 adratalupojast 21 pidevalt talu pidanud ning juurde on tulnud 15 uut nime. 1588. aastast peale on märgitud ka pobulid, kaheksas külas kokku 29 isikut. Enamasti kasutasid nad vähest maad ja neil oli oma hütike eluasemeks. Aja jooksul nende arv vähenes. 1601. aastal on samades külades märgitud vaid 18 üksjalga. Nimede võrdlemisel selgub, et mõned endistest pobulitest on adratalunike nimekirjas, kuna kõigil üksjalgadel on täiesti uued nimed.

Adratalunike arvu kasvades suurenes ka haritava maa hulk — mõnedes külades õige pisut, teistes isegi 2—4-kordseks. Kuid enamasti ei ulatunud haritavate adramaade hulk 1601. aastal selle arvuni, millega märgiti 1582. aastal küla kogusuurst.

Agraarajaloolistes uurimustes ollakse üldiselt seisukohal, et adratalunike arv näitab ühtlasi talude kui kindlate majandusüksuste arvu. Kuid seda ei saa alati samastada konkreetsete taluõuede, s. t. talude kui asustuslike üksuste arvuga. On ilmne, et sõjategevusele järgnenud esimese maarevisjoni ajal (1582) pandi Sangastes kirja vähem adratalunike, kui nendes külades võis varem talusid olla, ning järgnevatel aastail kiiresti lisandunud adratalunikud ei rajanud alati uusi, vaid asustasid vanu tühje või ka sõjas laastatud õuesid. Adratalunike maksimumarvu ei saa samuti talude *resp.* taluõuede arvuks võtta, kuna Sangastes puutume kokku nn. poolemaameestega, kes olid küll eraldi peremehed, kuid elasid sageli koos ühes talus.

Poolemaamehi on märgitud peaaegu kõigis Sangaste mõisa külades 1586. ja järgnevatel aastatel, kuigi kõik need peremehed elasid samas ja kasutasid niisama suurt maad juba 1585. aastal, mõned võib-olla isegi 1582. aastal. 1586. aastal oli poolemaamehi Tagula külas 11 paari⁵, Korijärve, *Jahima* ja Kurevere külas oli igas 2 poolemaameeste paari, *Tahalis* ja *Pisastes* 1 paar. 1588. aastaks on uusi paare juurde tulnud *Saptas*, Laukülas, *Pisastes* ja Tagulas. Enamasti on juba varem nimetatud peremehele paariline lisandunud, mõnedes paarides on mõlemad uutena kirja pandud. Võib arvata, et sageli olid poolemaamehed pärit eri peredest (17 paari), sest kumbki kandis erinevat lisanime. 10 juhul olid mõlemad sama lisanimega, seega võib-olla lähedased sugulased. 1592. aastal ja hiljem poolemaameeste paaride arv väheneb: suurem osa märgiti eraldi peremeestena, mõnedest paaridest on üks või isegi mõlemad peremehed täiesti kadunud.

Üldiselt näitavad andmed, et poolemaamehed pidasid koos ühte talu. E. Tarveli arvates tähendas poolemaameeste märkimine hilisemates revisjonides eraldi peremeestena ühtlasi nende majanduslikku iseseisvumist, majapidamise jagunemist.⁶ Kas ja mil määral see ka talu jagunemist, s. o. kahe eraldi õue kujunemist tähendas, on raske ilma täiendavate andmeteta ütelda. Niisama hästi võis poolemaameestel ka enne eraldumist omaette hooneid olla, nagu see oli *Jahima* külas. Ühel 1586. aastal poolemaa-

⁴ H. Palli uurimuste põhjal on teada, et keskajal võis mõnikord ükssama isik eri aastaist pärinevais dokumentides kanda täiesti teistsugust nime, mille kindlakstegemine nõuab aga eriuurimusi. See suhteliselt vähe esinenud asjaolu ei tohiks käesolevas antud üldpildi eriti tugevasti mõjutada.

⁵ Huvitav on märkida, et Tagulas kasvas haritavate adramaade arv üsna tagasihoidlikult. 1582. aastal kasutas 18 peremeest $4\frac{1}{2}$, 1601. aastal 39 peremeest vaid $6\frac{1}{2}$ adramaad.

⁶ *Тарвел Э. Фольварк, пан и подданный. Таллин, 1964, 144.*

mehena märgitud adratalunikul põles seal 1588. aasta revisjoni andmeil maja maha ning ta ise kadus hiljem peremeeste nimekirjast, tema paari-line aga püsis peremehena edasi ka 1601. aastal.

Katk 1601.—1603. aastani ning sõjategevus Poola ja Rootsi vahel laastasid tugevasti Lõuna-Eestit, sealhulgas ka Sangaste alasid. 1613. aasta kirikuvisitatsiooni protokollil andmeil oli kogu Sangaste kihelkonna 900 talupojast alles jäänud vaevalt 50.⁷ Ka 1627. aasta revisjoni⁸ põhjal, seega veerandsada aastat pärast suurt katku, olid uuritavad külad veel üsna napilt asustatud: Tagulas 9 (küla arengut näitab skeem), Sangastes 5, Laukülas 4, *Mestas* ja *Harostes* kummaski 3, Korijärvel ja *Piesastes* kummaski 2 adratalunikku, Kureveres, *Jaeh*'is ja *Seps*'is igaühes 1 adratalunik. Lisaks oli veel *Wennapoeh* küla⁹ ühe adrataluniku ja 1/2 adramaaga ja *Aste* ning *Sagaste* küla¹⁰ kumbki kahe adratalunikuga. Palju parem polnud olukord ka 1638. aastal.¹¹ Mõned adratalunikud on juurde tulnud vaid *Piesaste* (nüüd nime all *Saurstokyll*), Korijärve, *Zepsta* ja *Jähukyllos*. Uuesti asustati ühe perega *Kalmutz*'i küla, mis olnud varem ainult üks talu.¹² Kokku oli 1638. aastal kõigis uuritavates külates 41 adratalunikku, lisaks mõned vaesunud isikud. Kui palju oli nende hulgas 16. sajandi lõpul elanud perede otseseid järglasi, on raske kindlaks teha, sest 1627. ja 1638. aastal nimetatud peremeestest kannab enamik uusi lisanimesid. Lisanimede kirja pildi mõninga sarnasuse põhjal võivad üheksa peremeest¹³ olla vanade perede järglased. Kaks meest olid revisjoni andmeil üles kasvanud võõrsil (arvatavasti pärit kohalikest peredest) ning 13 peremeest tulnud mõnest naabermõisast või kaugemalt.

Veel vähem kui perede järjepidevust saab kindlaks teha talude püsimist. Katku ja sõja tagajärjel jäi osa talusid kindlasti tühjaks ja hävis lühema või pikema aja jooksul. Võimalik, et vanade perede järglased elasid oma esivanemate taludes edasi, kuid võisid siirduda ka mõnda teise, nagu seegi, et vanades taludes elasid uued peremehed endistest erinevate lisanimedega. Ka pole välistatud võimalus, et pikemat aega tühjana seisnud talu uuesti asustamisel püstitati hooned hoopis teisale. Kindlate talunimede puudumine kogukondliku maakasutuse tingimustes ei võimalda seda protsessi jälgida. Samuti pole ka nüüd võimalik selgitada tegelikult eksisteerinud talude üldarvu, mis tõenäoliselt ületas revisjonides fikseeritud maksujõuliste perede hulga.

17. sajandi lõpuks oli piirkonnakaardi kirjeldusraamatu¹⁴ andmeil uuritaval alal peremeeste arv tõusnud 106-le, lisaks veel 2 kõrtsi. Sangaste piirkonna kaarti pole säilinud, kuid teiste piirkondade kaartide ja kirjeldusraamatute analüüs näitab, et iga peremehe nimega oli seostatud kindel talu, hoonete kompleks, mille asukoht kaardil täpselt tähistatud. Seega võime ka Sangastes rääkida nüüd 106 talust.

⁷ Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. v. F. G. Bunge. Bd. I. Dorpat, 1842. Keskaegne Sangaste kihelkond oli tunduvalt suurem hilisemast, hõlmates ka Karula ja osa Hargla kihelkonna alasid.

⁸ *Roslaavev, O.* Das Dorpater Land 1624/27. Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 1. [München], 1965.

⁹ 1592. aastal oli Laukülas peremees *Tocz Wenepe*, kes asus arvatavasti omaette paiknevas hajatalus, mida hiljem nimetati külaks.

¹⁰ Esinevad revisjonis Kurevere ja *Piesaste* küla vahel, kuid peremeeste nimesid pole võimalik seostada ei varasemate ega hilisemate peremeeste nimedega ei Kureveres ega mujal.

¹¹ Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused nr. 1(7). Tartu, 1941, 26—37.

¹² 16. sajandi lõpul esines Korijärve külas peremees lisanimega *Kalmec ~ Kalmacz ~ Kallimetz*.

¹³ *Wannakubia Hermann, Tinte Thootz, Thalle Tydt ja Thalle Jack* Tagulas, *Kuritz Jack* Korijärvel, *Henne Simon Sagastes, Melle Peep Harostes, Ozynasz Saurstos* ja *Metthusz Jurgen* Sangastes.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 308, n. 6, s. 290.

Nimeliselt on kirjeldusraamatus märgitud vaid üks küla — Sangaste 12 taluga. Teised Sangaste mõisa talud on esitatud kindlas järjekorras rühmadena ja osalt eraldi nummerdatudki. Hoolimata külanimede puudumisest on 1627. ja 1638. aasta ning 18.—19. sajandi materjalide, eriti aga 1694.(?) aasta vakuraamatu¹⁵ abil võimalik selgitada nende talurühmade seos nii varasemate kui hilisemate küladega. Ühe rühma moodustavad 15 talu, millest 8 on seostatavad Tagula ja 7 Korijärve küla taludega. Territoriaalselt moodustasid need külad hiljemgi eraldi rühma Sangaste mõisa lõunaosas. Kahekümne kuuest talust koosneva rühma näol on tegemist endise *Noedtkenshoffi* mõisakese alaga, mille piires asunud *Lauwe*, *Haroste*, *Mesta* ja *Wennapoeh* külade talud esinesid juba 1638. aastal ühtse Laukülana. Selle rühma taludega läbisegi on märgitud ka pastoraadile kuulunud talud, mis 1638. aastal esinesid omaette — nimega *Theal* (16. sajandil *Tahal*), samuti pole neid ka hiljem Lauküla koosseisu arvatud. Kahekümne neljast talust koosnevasse rühma, mille talude vahel on märgitud ka Sangaste mõis ise, on koondatud varasemate Kurevere ja *Saursto* (1638) ehk *Piesaste* (1627 ja varem) küla maadel asunud talud. Ülejäänud kahekümne üheksast talust koosneva rühma tuumikuks on endiste külade *Zepsta* ja *Jähukyllo* talud. Nende suuremate talurühmade piirides on eraldi märgitud veel väiksemad rühmad 3—7 taluga, mille põllumaad, mõnedel ka heinamaad on mõõdetud ja arvestatud koos. Naaberlale kirjeldusraamatute ja kaartide analüüs näitab, et koos on mõõdetud ja arvestatud eeskätt nende talude põllud, mis asusid koos suurematel massiividel. Üsna tõenäoliselt võisid sel juhul talude valdused väikeste tükide ja ribadena segamini paikneda.¹⁶

Peaaegu kõigis nendes väikestes rühmades on üks või mitu peremeest, kelle lisanimi ühtib 17. sajandi teisel veerandil elanud meeste omadega (vrd. Tagula küla arengu skeemi), osutades nii nende perede ja ühtlasi ka talude järjepidevusele. Ilmneb, et iga koos arvestatud põldudega talude rühm vastab ühele 1627. ja 1638. aastal (ja ühtlasi 16. sajandi lõpul) nimetatud külale. Ainult Sangaste külas oli kaks neljatalulist rühma endise ühtse küla asemel. Korijärvel ja *Wennapoeh* külas olid vahepealse aja jooksul tekkinud kahetalulised rühmad. Samuti võib talude poolitamist oletada teisteski külades juhul, kui ühesama lisanimega peremehed esinevad nimestikes kõrvuti. Üldiselt peab arvama, et paljud juurdetulnud talud rajati kas vanade, vahepeal pikemat aega tühjalt seisnud talude asemele või täiesti uutena.

1694. aasta vakuraamatu järgi kuulus *Taggowa*, *Sagnitz'i*, *Pissosta*, *Jäwy*, *Sepsta*, *Kurrewerre*, *Mallschoffsky*¹⁷, *Korreier'i*, *Meszaste*, *Lauga* ja *Herruste* küla koosseisu 108 taluperet ning 4 õige väikese maatüki kasutajat. Lisaks on loetletud kuus pärast 1688. aasta revisjoni tühjadele ja uudismaadele asustatud väikest talu (neist 3 on hiljemgi jälgitavad) ja kaks isikut. 87 vakuraamatus esinevat nime on enam-vähem kindlalt samastatavad kaardi kirjeldusraamatus esitatutega, 33 on täiesti uued. Samal ajal ei esine vakuraamatus seitsmeteistkümmne talu nime, mis kirjeldusraamatu andmeil olid varem olemas. Ilmselt on vahepealse aja jooksul

¹⁵ ENSV RAKA, f. 567, n. 3, s. 67, l. 26—48, säilinud 1721. aasta revisjoni ajal valmis-
tatud koopia näol.

¹⁶ E. Dunsdorfs märgib, et maamõõtjatele olevat antud käsk põlde koos mõõta aja säästmise kaalutlusel. Samuti toob ta ühe tsitaadi kirjeldusraamatust *Lietvarde* talupoegade kohta, mis osutab põllutükkide segamini asetusele. *Dunsdorfs, E. Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710*. Stockholm, 1950, 43.

¹⁷ Küla moodustasid kaks vana karjamõisa maadele asustatud talupoega, kelle lisanimed (*Iwasky*, *Sillikossa*) ühtivad kaardi kirjeldusraamatus Korijärve küla rühmas märgitud talupoegade lisanimedega (*Iwasko*, *Sielle*). 1782. aastast peale kuulusid need talud jälle Korijärve külasse. Andmete puudumisel pole võimalik selgitada karjamõisa eksisteerimise aega.

toimunud mitmesuguseid muudatusi — osa talusid mõisastatud, teisel uusi juurde rajatud või vanadesse taludesse uusi peresid asustatud.

Põhjasõda ja sellele järgnenud katk laastasid uuesti maad, sealhulgas ka strateegilisel liiklusteel asunud Sangastet. Laastamise ulatust talude puhul pole aga võimalik kindlaks teha, sest 1721. aasta revisjoni ajal on aluseks võetud 1694. aasta vakuraamat. Ja kui 1744. aasta adramaa-revisjoni¹⁸ ajal pandi kirja ka iga talu eelmise peremehe nimi, kelle maa peal pere asus — olid need peale paari erandi vakuraamatus märgitud peremeeste nimed. Revisjoniaegsed peremehed (neid on täpselt niisama palju kui vakuraamatuski, puuduvad ainult tühjale ja uudismaale asustatud jt. vabadikud) kandsid valdavalt oma eelkäijate lisanimesid, ainult viieteistkümmel oli see erinev. On ilmne, et vanade nimede püsimist ning nende kasutamist talude ja nende maade tähistamiseks ka pärast sõja-aegade segadusi soodustas vanade vakuraamatute säilimine. Teiselt poolt on täiesti võimalik, et ka sõja ajal kannatada saanud talude maad ja õueasemed püsisid pärast Põhjasõda nii, nagu nad olid kujunenud 17. sajandi lõpuks. Väärrib märkimist, et kõige sagedamini püsisid rootsiaegsed perede-talude nimed just nendes taludes, mis hilisemate andmete põhjal otsustades asusid vanades külatumikutes suuremate põllulaamade ümber.

Kõigis allikates kuni 19. sajandi alguseni, kaasa arvatud 1813.—1816. aasta kaardid, kohtame talude-perede nimedena põhiliselt 1744. aastal märgitud peremeeste nimesid, enamasti isegi koos eesnimedega. See võimaldab üksikasjalikumalt jälgida külade arengut 17. sajandi lõpust kuni 19. sajandi alguseni (vt. joonis). Selgub, et mitmedki vanad külad, mille nimed allikatest kadusid, sulasid tegelikult kokku suuremateks üksusteks.

Kuni 1758. aastani¹⁹ nimetati Lauküla kõrval veel *Herruste* ja *Messaste* küla, 1782. aastal²⁰ ja hiljemgi esinesid põhiliselt kõik samad talud Lauküla nime all. Algse Lauküla talude põllud haarasid 1813.—1816. aastal suure põllumassiivi lääneotsa ja õued asusid korratu reana põllu lõunaserval, osalt hajali põllu põhjaserval ja kaugemal. Põldude idapoolne ots koos selle ümber korratult paiknevate õuedega moodustas *Herruste* küla. Võimalik, et algselt nende külade põllud ei moodustanud ühtset massiivi ja alles põldude kokkukasvamise järel ühendati taludki üheks külaks. Kuid veel 1813.—1816. aastal moodustasid kummagi endise küla talude valdused omaette rühmad (need muide kattuvad rootsiaegsete rühmadega) segamini paiknevatest ribadest-lappidest. Enamik *Messaste* küla maadest oli juba enne 1627. aastat mõisa alla võetud, 1758. aastal oli külas veel 5 talu ja 1 veski, mis 1805. aastal esinesid Lauküla koosseisus. Hiljem nende maad mõisastati ja talud kaotati, kuid vähemalt üks nendest on ilmselt üle viidud Lauküla kaugemale idaservale. *Messaste* küla vana asukohta tuleb tõenäoliselt otsida *Ermesberg*'i karjamõisa piirkonnas, kus veel 1824. aastal seisis vesiveski.²¹

1744. ja 1758. aastal nimetatud *Sepsta* ja *Jawwi* küla esinesid 1782. ja 1795. aastal²² koos *Jewi* nime all²³. 1805. aastal²⁴ esinesid mõlemad koos vana Kurevere külaga Kurevere nime all ning 1813.—1816. aasta kaardil ja 1819. aasta vakuraamatus²⁵ nimetati neid Mäekülaks (II). Millal vanu *Sepsta* ja *Jawwi* küla ühise nimega Mäeküla tähistama hakati, ei selgu

¹⁸ Vanade Aktide Riiklik Keskariiv (=VARKA), f. 274, s. 213. Kokku oli Sangaste mõisa küladel sel ajal 107 peret. (Mikrofilmi kasutamise võimaluse eest suur tänu prof. H. Ligile.)

¹⁹ VARKA, f. 274, s. 240 (mikrofilm ENSV RAKA, MFK 2, n. 1, P-36).

²⁰ ENSV RAKA, f. 1865, n. 2, s. 90:10, Sangaste mõisa revisjonilehed.

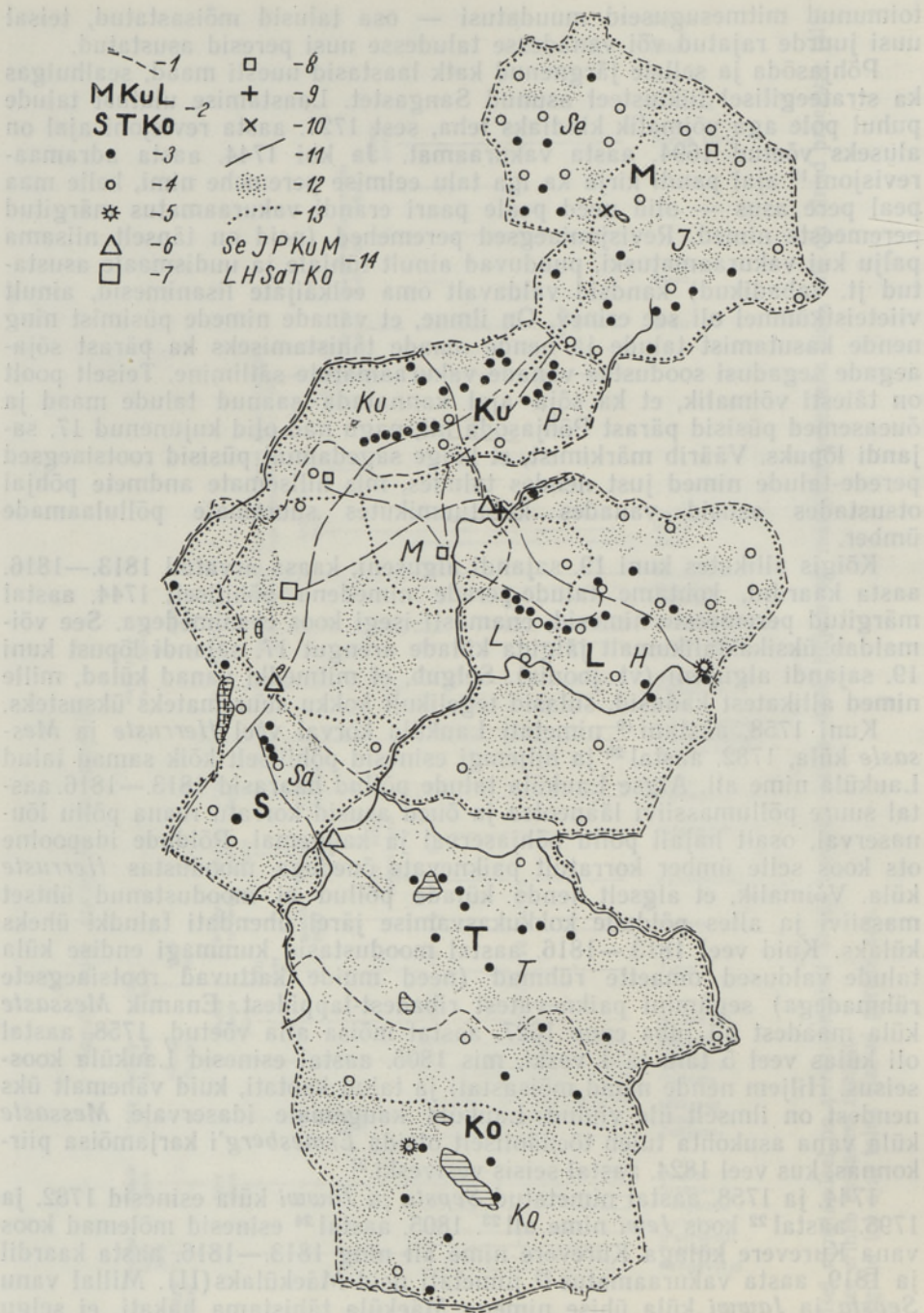
²¹ Sõjaajaloo Riiklik Keskariiv, f. BYA, s. 19632.

²² ENSV RAKA, f. 1865, n. 2, s. 90:24.

²³ A. Mellini kaardil on märgitud ainult *Sepsta* küla *Zerpste* nime all.

²⁴ ENSV RAKA, f. 567, n. 2, s. 445.

²⁵ ENSV RAKA, f. 567, n. 1, s. 162.

Sangaste külad aastail 1813—1816.

1 külade piirid, 2 külade nimed (lühendatult): M — Mäeküla, Ku — Kurevere, L — Lauküla, S — Sangaste, T — Tagula, Ko — Korijärve, 3 talud, mis on seostatavad 17. sajandi lõpu taludega, 4 hilisemad talud, 5 vesiveskid, 6 kõrtsid, 7 Sangaste mõis, 8 karjamõisad, 9 kirik, 10 linnus Kirgjärve kaldal, 11 suuremad teed, 12 heina- ja metsamaad. Võrdluseks on antud: 13 külade umbkaudsed piirid 18. sajandi esimesel poolel, 14 külade nimed (lühendatult): Se — Sepsta, J — Jewi, P — Pisaste, Ku — Kurevere, M — Messaste, L — Lauküla, H — Herruste, Sa — Sangaste, T — Tagula, Ko — Korijärve.

allikatest. Mitteametliku rahvapärase nimena võis see juba ammu enne kaardile ja vakuraamatusse kandmist käibel olla, sest ta iseloomustab hästi küla looduslikku keskkonda. Vana *Sepsta* küla talud koonduvad Mäeküla loodepoolsesse, *Jawwi* omad kagupoolsesse ossa.

Vana Kurevere küla esineb 1813.—1816. aastal Mäeküla I nime all. Kompaktse põllumassiivi serval ahelas ja osalt hajali paiknevad talud moodustavad kaks selgesti eralduvat rühma, vastavalt on koondunud ka nende rühmade piires osaliselt segamini paiknevad talude põllutükid. Need rühmad vastavad täpselt 17. sajandi lõpul märgitud talurühmadele, mille maad olid koos arvestatud. Põllumassiivi ida-kaguserval paikneb veel omaette talude rühm, mis 1744. ja 1758. aastal kandis *Pisasto* nime, hiljem aga sulas kokku Kureverega.²⁵

Kuigi Tagulas ja Korijärvel olid põllualad jagunenud mitmeks eri massiiviks, pole nendel paiknenud talurühmad moodustanud erinimelisi külasid.²⁷ Ainult mõningaid hajali paiknenud talusid on kord ühte, kord teise külasse arvatud. Erinevusi külaala ulatuses eri aegadel võib täheldada veel Sangaste (ja ühtlasi Tagula) küla puhul. 17. sajandi lõpul kuulus Sangaste külasse kaks eraldi põldudega taluderühma, millest teine osutub identseks 18. sajandil ja hiljemgi Tagula külasse kuulunud läänepoole taluderühmaga Kurvitsa (Pelsi) järve ümber.²⁸

17. sajandi lõpul esines nimekirjas Sangaste mõisa eel ja järel 6 talu ja 1 kõrts, mis ei ole identifitseeritavad ühegi hilisema taluga. Imselt on need mõisastatud.²⁹ Veel 13 talu mitmel pool külates pole samuti seostatavad hilisemate taludega. Need võisid jäädagi pärast sõda asustamata või rajati nende asemele uued elukohad uute nimede all.

1744. aastal esines kogu Sangaste mõisa alal 21 ja 1758. aastal lisaks veel 8 uut peret. Nendest 7—8 kannavad küll rootsiaegseid nimesid, kuid nende pidada olevaid talusid ei saa siduda rootsiaegsetega. Enamikul on uued nimed, kuid kas nad elasid vanas rootsiaegses talus või olid rajanud uue talu, pole olemasolevail andmeil võimalik kindlaks teha.³⁰ Eriti arvukalt oli uute nimedega peresid hajataludest koosnevas Mäekülas. Teisteki külates esinesid uued pered 1813.—1816. aastal enamasti hajataludena.

18. sajandi teise poole jooksul toimus õige vähe muudatusi talude osas. Juurde tuli paar talu, mõned kadusid, *Zenni* ja *Lenert'i* talu Mäekülas muudeti karjamõisakesteks.

1758. aastal on Sangastes märgitud veel 26 vähese maaga peret, keda mõis kasutas mitmesugustel töödel. Hilisemate allikate andmeil olid need metsa- ja karjamaavahid, mõisasepad, möldrid, kõrtsmikud jne. Nendest 17 peret on võimalik jälgida külade koosseisus ka hiljem — samanimelised õued, osalt juba väikesed talud, mis esinevad ka 1813.—1816. aasta

²⁵ 17. sajandi lõpul esinesid *Pisasto* küla moodustanud talud ühises nimekirjas hoopis nende taludega, mis 1813.—1816. aastal kuulusid Mäeküla II koosseisu. Talude paiknemine ja eriti nende valduste rühmitumine 1813.—1816. aasta kaardil kogu Sangaste alal korreleerub aga nii hästi 17. sajandi andmetega, et talude tegelikku ümberpaiknemist saab vaevalt oletada ning nende kuulumist kord ühte või teise külasse tuleb seletada nimekirja koostajate suvaga. *Pisaste* nimi esineb veel A. Mellini kaardil ja on tuntud isegi 20. sajandil. 1968. aastal loetles informaatore Jüri Peterson, viidates mõisakaartidele, küla koosseisus hoopis need talud, mis 1758. aastal kuulusid mitte *Pisasto*, vaid *Jawwi* küla koosseisu.

²⁷ Ainult ajutiselt, 1694, 1744 ja 1758, on kahte talu Korijärvel nimetatud *Mallschoffsky* ~ *Malschasky* küllaks.

²⁸ Kui meenutada Tagula küla suurust 16. sajandil, võrreldes teiste küladega, võib arvata, et see ala kuulus ka siis Tagula küllale.

²⁹ Sellesse rühma kuulunud *Harrakasse Tiedt* 1/2 adramaa suuruse talu kohta märgiti 1744. aastal, et see juba enne 1731. aastat mõisapõldudeks muudeti.

³⁰ Erandiks on Tamme talu Mäekülas. 1813.—1816. aastal asus ta koos taludega, mis 17. sajandi lõpul moodustasid ühiste põldudega rühma. Sellest rühmast ühel (*Wesa*) perel puudub samanimeline järglane, selleks võibki olla Tamme talu.

kaartidel. 1782. aastaks lisandus selliseid peresid veel 6. Arvukamalt oli neid Mäekülas, Laukülas ja Tagulas.

Aastail 1813—1816 oli kõigis külades kokku 112 talu (osa väikekohti ja talusidki oli eraldatud mõisamaa hulka ja nende jälgimiseks puuduvad andmed), seega vaid pisut rohkem kui 17. sajandi lõpul. Tegelikult oli enamikus taludes mitu eraldi majapidamist, kelle vahel talu põllutükid olid kitsaste ribadena ära jagatud. Kokku oli selliseid majapidamisi 245. Kõige enam olid jaotatud külatuumikutes asuvad vanad talud, tavaliselt 3—4 osaks, Korijärvel Tsilijaani (*Zilli Jahni*) kuueks ja Tsilitiidu (*Zilli Tido*) seitsmeks osaks. Seevastu hajali paiknevad ja ka uuemad, alles 18. sajandil rajatud talud koosnesid tavaliselt ühest, harva kahest majapidamisest. Majandusliku arengu kohalikud iseärasused olid uuesti elustanud juba 16. sajandist tuntud talude jaotamise süsteemi poolemaameeste vahel, kusjuures osanike-peremeeste arv oli nüüd sageli suurem.

Millal talude järjekordne jagunemine osanike-peremeeste vahel alguse sai, on raske kindlaks teha. 1744. aastal on kolmes talus märgitud kaht võrdväärset peremeest. 1782. aastaks on nende majapidamised eraldunud iseseisvateks taludeks. 33 talus märgiti 1744. aastal peremehe kõrval veel üht majulist (*Einwohner*), viies talus kahte. Päris poolemaameesteks neid vist veel pidada ei saa. Kuid 1782. aastal elas 142 talus (kehvikukohad juurde arvatud) juba kokku 374 peret, kelle pead on nimetatud peremeheks (*Wirth*). Igas talus elas 1—8 peret. Kõige enam oli ühe perega talusid (43), peaaegu kõik uued või väikesed kehvikukohad. Kahe (36 talu) ja kolme perega (29 talu) olid mitmesuguses suuruses, kuid enamasti vanad, 17. sajandist pärit talud ning 4 ja enam peret elas ainult vanades suurtes taludes (kokku 34). Arvestades perede suurt hulka tuleb arvata, et juba tunduvalt varem elas paljudes taludes enam kui 1—2 peret.

Kui kõik ühe talu pered elasid ja majandasid talu koos, võime rääkida suurperest, milliseid mõningal ajal võis ka Sangastes esineda. 1782. aasta revisjonis on aga kõiki, ka ühes talus elavate perede peasid nimetatud ühtmoodi peremeesteks. Järelikult olid suurpered selleks ajaks kas lagunemas või juba lagunened. Sellega kaasnes maade jagamine perede vahel ning eraldi elamute ja õuede ehitamine, nagu need esinevad 1813.—1816. aasta kaartidel.

Kuidas tegelikult mitu ühes talus elavat peret majapidamist korraldasid ning talu maid omavahel jagasid, selle kohta puuduvad lähemad andmed. Võib arvata, et kõik ühes talus elanud pered polnud võrdses seisundis. Kõrvuti võrdsete peredega, keda võiksite poolemaameesteks nimetada, oli kindlasti kehvemaid, hilisemate talupopside sarnaseid. Mõningal määral lubab seda oletada perede struktuur. 1782. aastal koosnesid pered Sangaste mõisa külades 3—21 liikmest. Valdavas enamuses olid 6—11-liikmelised pered (255 peret). Suured, 15 ja enama liikmega pered asusid peamiselt neis taludes, mis 1813.—1816. aastal olid jagatud 2—3 pere vahel või olid üldse jagamata. Need asusid enamasti hajali. Vanades taludes, kus rohkem peresid koos, olid viimased üldiselt keskmise suurusega, Tagula külas isegi väheldasevõitu.

Väga sageli onenes pere üldsuurus laste arvust. Majapidamise kande võimega oli rohkem kooskõlas tööjõuliste pereliikmete arv. Enamikus taludes oli kas 2 meest ja 1—3 naist (122 peret) või 3 meest ja 2—4 naist (100 peret). Märgatavalt vähem oli peresid 4 mehe ja 2—4 naisega (55) ning päris vähe neid, kus 1 või 5—7 meest koos vastava arvu naistega (esimesi 24, teisi 25). Mõningal määral onenesid sellised hälbed (eriti suurenemise poole) pereliikmete vanuselisest koosseisust vaadeldaval ajavahemikul (näiteks oli perekonnas mitu alles äsja tööinimese ikka jõudnud noorukit, kes polnud jõudnud vanematekodust lahkuda), kuid üldiselt oli peres ikka just nii palju tööinimesi, kui oma tööde ja mõisa-

orjuse tegemiseks vajalik oli. Selle poolest erinesid paljude talude perekooslusse kuuluvad pered üksteisest suhteliselt vähe ja olid arvatavasti ka majanduslikult suhteliselt võrdsed. Kuid paljudes taludes oli üsna suuri erinevusi pere koosseisus. Nii oli Korijärvel Tsilijaanil seitsmest perest kolmes 4—5, kahes 3, ühes 2 meest ja ühes 1 mees. Sangastes Hiirepiksil kolmest 10—12 liikmega perest ühes 5, teises 3 meest ja kolmandas 1 mees, Tagula Hengevõtjal kuuest perest kahes 5—6 meest ja kolmes vaid 1 mees. On ilmne, et need ühe mehe ja 2—3 naisega pered ei saanud olla majanduslikult võrdsed oma suuremate kaaslastega, kus tööjõuliste inimeste arv tõusis 8—10-ni. On iseloomulik, et enamik (27) väikesi peresid (1 mees + 2—3 naist) esines suuremates või väiksemates perekooslustes, kus teised pered tunduvalt suuremad, ning ainult viis peret omaette kehviktaludes.

Talude jagunemine mitmeks eraldi majapidamiseks oli pikaajaline protsess ja seotud maade jaotamisega nende vahel ning igale majapidamisele vajalike hoonete püstitamisega, omaette õue rajamisega. Kui 1804. aasta talurahvaseaduse alusel Sangastes talude varustatus maadega tehti kindlaks osalise mõõtmise teel (möödeti nelja veerandadriku, kahe viiepäeva ja ühe ühepäeva talu maad), siis nende põllulappide jaotust osatalude vahel ei märgitud. Alles 1813.—1816. aastal täielikult mõõdistatud külades on antud nii õuede-hoonete paigutus kui ka põldude täpne jaotus.³¹

1813.—1816. aastal oli 118 talust 77 maad jagatud osadeks perede vahel ning esmakordselt on iga osa saanud ka eraldi järjekorranumbri, s. t. seda vaadeldi kui omaette majandusüksust, talu. Siiski olid vanad talunimed veel ühised kõigile osataludele. Eraldatud taluosasid, eriti suuremates taludes, oii väga sageli vähem, kui oli neis taludes olnud eraldi peresid. Nii oli Tagulas Talljaagul ja Talljaanil 1782. aastal kummaski 8 peret, 1813. aastal esimeses 5 ja teises 4 osatalu. Korijärvel Tsilijaanil oli 1782. aastal 7 ja Tsilitiidul 8 peremeest, 1813. aastal oli esimene jagatud 6 ja teine 7 osaks. On täiesti võimalik, et ajuti oli talus peresid rohkem, kui jagatud osasid, ja mõned pered kasutasid maad koos. Hiljem perede arv jälle vähenes, nagu ilmneb 1795. aasta hingeloendist.

Mõningail juhtudel on võimalik jälgida, kuidas talud järk-järgult jagunesid. Korijärve Kalmatsi talu maad olid esmalt jaotatud kaheks, hiljem jagati kumbki pool omakorda pooleks (1782 oli neli peret). Vastavalt sellele jagunemisele paiknesid 1813.—1816. aastal osatalude põlluribad kindlate paaride ja rühmadena segi. Korijärve Tsilitiidi 7 perest kuus moodustasid kaks kolmeperealist rühma, mis olid ilmselt tekkinud kahe, juba varem moodustunud osatalu jagunemisel (arvatavasti isegi mitte üheaegselt). Kummagi rühma üsna laiad põlluribad asusid põlistel põlluosadel vaheldumisi ja olid kõik korrapäraselt jagatud vastavasse rühma kuuluvate perede vahel. Hiljem on eraldatud veel seitsmes pere, kelle põllutükid asusid täiesti korrapäratult teiste vahel. Enamasti on aga kahest-kolmest osast koosnevate talude põllud jagatud võrdlemisi ühtlaselt perede vahel. Kõik muud kõlvikud, sealhulgas mõnikord ka aiamaad, on taluosade vahel jagamata.

Koos talude jagunemisega rajati ka uued õued. Taludes, kus juba 1744. aastal oli kaks peremeest, samuti Korijärve Kalmatsi talu esialgsel poolitumisel rajati uued õued põhitalust üsna kaugele. Enamikus teistes taludes, kus perede arvu kasv ja vastavalt sellele talu jagunemine toimus ilm-

³¹ 1804. ja 1813.—1816. aasta kaartide andmete võrdlemine näitab, et Sangastes, Kureveres ja Laukülas püsis valdavalt vana taludevaheline põllujaotus, väiksemaid muudatusi põllutükkide kuuluvuses on tehtud olemasolevaid põllupiire muutmata. Sama võib oletada Korijärve ja Mäeküla suhtes, kus pole osaliselt mõõdetud talusid. Tagulas on aga talude valduste paigutust tunduvalt muudetud. Arvatavasti tehti seda siiski olemasolevaid jaotuspierre arvestades, sest üldpilt kogu jaotusest tervikuna on väga vanapärane.

selt 18. sajandi teisel poolel, asusid osatalude õued 1813.—1816. aastal tihedate kobaratena koos, osalt eraldatud aiamaadega, osalt moodustades suuri mitmeosalisi õuesid. Kuid terve rida osatalusid oli sel ajal veel ilma omaette õueta. Kokku oli kõigis jagunenud taludes 215 osatalu ja ainult 174 õue. Enamasti oli õuesid niisama palju kui taluosasidki, paljudes oli neid ühe võrra vähem, kuid mõnedes oli üks õu kolme (4 talus) ja isegi nelja (2 talus) pere jaoks. Üsna mitmel kahepereõuedel on märgitud kaks suurt hoonet, mis annab alust oletada, et kummalgi perel oli siiski omaette rehielamu kasutada, teistes elasid pered ilmselt koos ühes majaski.

Enamasti on osatalude õued nii peahoone suuruse kui kõrvalhoonete arvu poolest enam-vähem võrdsed, ka need, mida kasutasid mitu peret koos. 18 talus on aga üks või mitu osatalu õue märgatavalt väiksemad, nagu oleks tegu popsiõuedega. Korijärve Tsilitiidul on ühe kolmeperealise rühma kaks õue (õieti nende peahooned) tunduvalt väiksemad teistest ning nende põlluribadki on palju pisemad. Mujal siiski pole märgata, et väiksemate õuedega perede põlluribad oleksid teistest väiksemad. Ilmselt on neid 1804. aastal alanud reguleerimise käigus ühtlustatud, kui nad ka varem erinevad olid.

19. sajandi esimese poole jooksul Sangaste mõisa külades eriti suuri muudatusi ei toimunud. Kõigis hingeloendites³² kuni 1858. aastani fikseeriti ühed ja samad talud. 1826. aasta revisjonis nummerdati küll kõik pered, s. t. osatalud omaette, kuid ühe vana talu osad märgiti ikka põhitalu nimega. Lauküla koosseisus loendati jälle need väikekohad, mis 1813. aasta kaardil puudusid, Mäekülas ja mujal kadusid mõned väikekohad, kuid samal ajal rajati mõned uued juurde. Zänni karjamõis muudeti uuesti taluks. Nii oli 1858. aastal kõigis külades kokku 126 talu- ja väikekohta (arvestamata vanade talude jagunemist). Küll aga võib täheldada perede arvu mõningat vähenemist. Kaheks ja enamaks osaks jagatud 39 talus vähenes perede arv enamasti ühe, harvem kahe võrra. Siia hulka on arvatud ka enamik neid talusid, kus juba varem oli eraldi õuesid (või elumaju) vähem kui osatalusid. 65 talus jäi perede arv aastakümnete vältel samaks. Need olid peamiselt 1—2, harvem enama perega. Ainult neljas talus tuli selle aja jooksul üks pere endistele juurde. 1858. aastal oli kõige enam ühe perega talusid (58), veidi vähem kahe perega (43), kuna rohkemate peredega talude arv oli tunduvalt vähenenud. Kõige suurem oli Tsilijaani Korijärvel viie perega.

Uus maade mõõtmine ja talude kruntimine toimus Sangaste mõisas aastail 1862—1874.³³ 1867. aastal koostatud talude registrisse ja vakuraamatusse³⁴ on kantud 147 talumaale arvatud talu. Nende kuuluvust külade järgi pole märgitud, kuid talude nimede järgi otsustades on tegemist Mäeküla, Kurevere, Lauküla, Sangaste ja Korijärve külaga. Tagula küla talude enamik on arvatud kvootemaaks. Mõisa- ja kvootetalude hulka on arvatud ka kõik metsavahi-, veski-, kõrtsi- ja mitmed teised hajali paiknevad kohad, kokku 65 üksust. Enamasti on omaette talukrundid moodustatud kõigile tol ajal eksisteerinud majapidamistele, peredele, kes olid fikseeritud ka 1858. aasta hingeloendis. Nii on juba vanal ajal osadeks jagatud põhitalludest moodustatud ikka mitu krunti, kas niisama palju või sageli ka vähem, kui seal 1813.—1816. aastal oli taluosasid. Oli ju vahepealse aja jooksul perede arv neis taludes vähenenud. Mitmetest vanadest kaheperetaludest said nüüd terviklikud krundid. 1813.—1816. aastal kõige

³² ENSV RAKA, f. 1865, n. 2, s. 92:3 1816. aasta; s. 92:17 1826. aasta; s. 94:1 1834. aasta; s. 95:12 1850. aasta; s. 97:2 1858. aasta.

³³ Kasutada on kruntimiskaardid 37 mõisa- ja kvootetalu ning 96 vakutalu kohta. (ENSV RAKA, f. 1874, n. 1, s. 2539, l. 3; s. 2550—2572; s. 2574; f. 3724, n. 4, s. 1386, 1390.) Kogu mõisaala hõlmavaid kruntimiskaarte pole säilinud.

³⁴ ENSV RAKA, f. 1874, n. 1, s. 2516, 2336.

rohkemateks osadeks jagatud Tsilitiidu (7 osa) ja Tsilijaani (6 osa) Kori-järvel jagati kruntimise ajal vastavalt kaheks ja kolmeks taluks, kuigi seal veel 1858. aastal oli rohkem peresid (kokku 8). Varem jagamata taludest on vaid kaks kruntimise käigus poolitatud. Uusi krunte, millele ette nähtud ka uue õue rajamine, oli ainult kümmekond Tagula küla talumaaks arvatud ala kaguosas ja Korijärve küla äärealadel. Lauküla vanadest taludest liideti kolm *Ermesberg*'i karjamõisa külge ning nende maadest moodustati neli krunti, igaüks nelja kantniku varustamiseks maaga. Sama taluderea otsa moodustab veel üks kandikoht Vastsetare nime all, mis ilmselt paikneb kunagise *Sirako Totzi* talu kohal. Ka Jangi talu kolme perega Kurevere külas muudeti Tiidu karjamõisa kandikohaks. Suurte, võrdlemisi kompaksete põllumassiividega Sangaste, Kurevere ja Lauküla maad jagati põhiliselt pikkadeks paralleelseteks, üle kõigi kõlvikute ulatuvateks kruntideks, mis siniseid looduslike olusid ja olemasolevate õuede paigutust arvestades olid sageli ebaühtlase laiussega ja üsnagi kõverad. Paiguti oli nende vahel kompaktsmaid korrapäratu kujuga krunte, eriti Tagula külas. Mäekülas aeti endiste looduslike piiride asemel kruntide vahele võimalikult sirged piirid. Enamik taluõuesid püsis ka pärast kruntimist samal kohal, kus nad seisid 19. sajandi algul. Kuid kõigis külates leidus talusid, mille õued olid nihkunud pisut teisale, üksikud olid päris kadunud ja mõned uued juurde tulnud. Need muudatused õuede asendis olid toimunud enne kruntimist, sest piiride ajamisel on arvestatud just õuede uut asendit. Küll on aga kõigil, ka vanal kohal asuvaltel õuedel sootuks uus planeering — hooneid on vähem ja nende asetus, samuti aia- maade paigutus on täiesti erinev vanast. Siiski on igas külas mõne talu suurima hoone, rehielamu asend kruntimiskaardil enam-vähem ühtiv 1813.—1816. aastal märgitud asendiga.

Kui 19. sajandi alguse mõisadokumentides ja hiljem hingeloendites tähistati kõiki talusid järjekindlalt vanade, 18. sajandist pärit nimedega, mis olid ühised kõigile osataludele, siis 1867. aasta vakuraamatus ja talukaartidel on igal talul oma nimi. Säilinud on umbes 50 vana nime, lisaks veel 15 vana nime eesnimelist osa, millega tähistati ilmselt kõige vanemat talu rühmas. Kõik teised on saanud uue nime. Mõned uutest nimedest esinesid juba varasemais allikais paralleelnimedena vanade talunimedena kõrval. See kinnitab mõtet, et 1867. aasta mõisakirjades ametlikult fikseeritud uued talunimed olid tegelikult juba varem rahva hulgas perenimedena kasutusel.

Kruntimine ja talude minek peremeeste eraomandiks kinnistas väljakujunenud asustuse paiknemise ja põhistruktuuri aastakümneteks. 1918. ja 1919. aastal koostatud Sangaste valla elanike nimekirjades³⁵ on leida kõik kruntimisel loendatud talud. Umbes 20—30 talus elas ilmselt mitu perekonda (peret?), kuid hilisemad andmed³⁶ osutavad vaid üksikjuhtudel nende talude jagunemisele või uute rajamisele. Küll on aga 19. sajandi teisel poolel talude maadele kerkinud kehvikuperede väikesi maju ning uute nimedega väikekohti, milliseid aastail 1918. ja 1919. loendati üle 60. Nende hulgas esinevad ka ajastule iseloomulikud uut tüüpi elukohad — poekohad Koosal, Andel, Matsil, Hansimatsil ja meierei Korijärvel.

Kokkuvõtlikult Sangaste mõisa külade arengut jälgides võib eristada mitut perioodi. Kõige vanemates kirjalikes allikates 16. sajandi lõpust on fikseeritud kõik hilisemast ajast tuntud külad. See näitab, et tolleks ajaks olid kõik siinsed viljeluseks sobivad alad kasutusele võetud. Esitatud on üksikasjalikud andmed adratalunike-peremeeste nimede järgi, mille alusel võib arvata, et küla vaadeldi vana kogukondliku traditsiooni kohaselt kui

³⁵ Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (= ENSV ORKA), f. 4861, n. 1, s. 29.

³⁶ 1939. aasta põllumajandusloenduse talundilehed (ENSV ORKA, f. 1831, n. 1, s. 3763), autori välitööd 1968. aastal.

inimeste kollektiivi, kes kasutas teatud kindla suurusega maa-ala, külasarast. Viimaste suurusest annavad mõningase ettekujutuse andmed iga küla adramaade hulga kohta. Talude arvu, ühtlasi küla hoonestatud ala suuruse ja paigutuse kohta võib teha vaid oletusi. Tõenäoliselt oli asustuspildi põhistruktuur välja kujunenud samasugusena, nagu me seda tunneme 17. sajandi lõpust.

Sõjategevus ja katk laastasid 17. sajandi algul tugevasti maad. Mingi osa vanast elanikkonnast jäi siiski püsima ja see aitas säilitada rahva mälestuses vanade külade nimesid ja asukohti. Vanadesse (ja ka uutena rajatud) taludesse aga tulid enamasti uued mehed teiste nimedega. Nii ei ole võimalik kindlate talunimede puudumise tõttu kogukondliku maa-kasutuse tingimustes jälgida asustuse arengut talude osas neil murrangu-listel aegadel.

17. sajandit iseloomustab asustuse taastumine ja mõningane laienemine põhiliselt juba 16. sajandist tuntud küladena, mis tõenäoliselt paiknesid oma vanadel kohtadel. Endiselt tähistati peresid (kas ka talusid, pole võimalik kindlalt väita) peremehe nimega, kuni need 1680. aastail fikseeriti kaardil ja kirjeldusraamatus.

Järgnenud Põhjasõja ajal sai ka Sangaste asustus mõnevõrra kannatada, kuigi konkreetset andmed selle kohta puuduvad. See aga ei tähendanud talude osas asustustraditsiooni katkemist (nagu 17. sajandi algul) tänu sõjaeelse vakuraamatu ja arvatavasti teistegi kirjalike, praeguseks juba kaduma läinud allikate olemasolule. Need aitasid fikseerida talude paiknemist ja talumaade piire.

Külade arengut 18. sajandil iseloomustab väiksemate külade koondumine suuremateks administratiivüksusteks, kusjuures talud jäid ilmselt oma vanale kohale püsima ning säilis vana taludevaheline põllujaotus väikeste külade kaupa. Kui 18. sajandi esimesel poolel veel tuli juurde mõningaid uusi talusid-peresid (peamiselt hajali), siis sajandi teisel poolel püsis talude arv väga stabiilne. Juurde tulid peamiselt mõisa teenistuses olnud väikemaapidajad, kes samuti asusid hajali. Samal ajal hakkas rahvastiku kasvades suurenema taludes elavate perede arv, saavutades maksimumi 1782. aastaks. Arvatavasti moodustasid algselt ühes talus elavad pered suurpere, kuid hiljem pani perede eraldumine aluse talude jagunemisele. See toimus ilmselt 18. sajandi teisel poolel (üksikjuhtudel varemgi), sest 19. sajandi alguseks oli enamik talusid juba reaalselt jagunenud (eraldi elamud, õued, jagatud põllud), kuigi nad arvestuses esinesid endiselt ühtsete talunimede all. Varasemate jagunemiste ja uute majapidamiste moodustumisega laienes hajaasustuse osa, hilisemate jagunemiste tulemuseks oli külade olemasolevate, suhteliselt hõredasti hoonestatud alade tihenemine ja laienemine. Majanduslike ja sotsiaalsete erinevuste tõttu perede vahel oli reaalselt eraldunud taluosade arv, mis 19. sajandi esimese poole jooksul püsis üsna stabiilne, mõnevõrra väiksem kui maksimaalne perede arv 18. sajandil.

Talumaade kruntimisel aastail 1862—1874 eraldati igale reaalselt eksisteerinud majapidamisele, mis sai nüüd ka ametlikult oma eri nime, võimalikult terviklik maa-ala. Krundipiiride ajamisel arvestati olemasolevate õuede asetust, mis paiguti oli mõne eelneva aastakümne jooksul hõredamaks muutunud, samuti rajati tühjadele aladele juurde uusi krunte, kuhu hiljem rajati hajaõued.

Niiviisi järk-järgult feodalismi ja feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodil väljakujunenud asustuspilt püsis kuni 20. sajandi alguseni ja üsna aegamööda hakkasid juurde tulema kapitalistlikule tootmisviisile omased asustuselemendid.

Esitanud J. Kahk

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saanud
30. I 1986

О РАЗВИТИИ ПОСЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ МЫЗЫ САНГАСТЕ

Для выявления особенностей развития сельских поселений в Юго-Восточной Эстонии выбраны деревни в центре старинного Сангастеского прихода, которые до конца 19 в. принадлежали мызе Сангасте. Детальный анализ различных материалов 16—19 вв. (земельных, гаковых и подушных ревизий, ваковых книг, карт деревень и т. д.) позволяет нам выделить несколько периодов в развитии поселений в Сангасте. К концу 16 в. сформировалась основная сеть деревень. Все пригодные к обработке земли были возделаны, и уже началось деление дворов между дольниками. Деревни, сильно опустевшие в начале 17 в. во время Польско-Шведской войны, восстанавливались очень медленно и только к концу 17 в. некоторые из них стали расширяться. Серьезных перемен в связи с Северной войной в начале 18 в. не произошло — большинство дворов сохранило свое довоенное название и, по всей вероятности, свое прежнее местоположение. Во второй половине 18 в. сильно возросло число крестьянских семейств (*pere*) и широко распространилась система дольничества. Все это привело к делению дворов и образованию их групп в деревнях со сложной системой чересполосицы пахотных участков. Стало расти число разбросанных дворов. В то же время шел процесс отмирания названий некоторых старых деревень, их слияние в новые, более крупные административные единицы. При этом исконная, довольно свободная планировка деревень и чересполосное деление полей не изменились. Размежевание крестьянских земель в Сангасте в 1862—1874 гг. повлекло за собой коренные изменения — первоначальные дворохозяйства были поделены между дольниками на самостоятельные единицы с компактно отмежеванными участками и отдельными дворами, местоположение которых несколько изменилось. С созданием ряда новых хозяйств по деревенским окраинам разбросанный характер расселения еще усилился. В начале 20 в. эту картину расселения дополнили элементы, характерные для капиталистического способа ведения сельского хозяйства.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
30/1 1986

Геа ТРОСКА

DIE DYNAMIK DER BESIEDLUNG AUF DEN LÄNDEREIEIN
DES GUTS SANGASTE

Um die Eigenart der Entwicklung der dörflichen Siedlungen in Südostestland festzustellen, wurden die Dörfer im zentralen Teil des alten Kirchspiels Sangaste untersucht, die bis zum Ende des 19. Jh. zum Gut Sangaste gehörten. Die detaillierte Analyse verschiedener Materialien aus dem 16.—19. Jh. (Boden-, Haken- und Seelenrevisionen, Wackenbücher, Kartierungen der Dörfer) machte es möglich, verschiedene Perioden in der Besiedlung von Sangaste zu erkennen. Gegen Ausgang des 16. Jh. hatte sich das Grundscheina der dortigen Dorfsiedlungen ausgebildet. Alle zum Anbau geeigneten Ländereien waren schon aufgeteilt und genutzt, es begann die Teilung der Höfe zwischen den Hälftern. Die zu Beginn des 17. Jh., während des Polnisch-Schwedischen Kriegs stark entvölkerten Dörfer erholten sich sehr langsam, und erst am Ende des 17. Jh. kann bei ihnen ein neuer Zuwachs festgestellt werden. Die Zerstörungen während des Nordischen Kriegs zu Beginn des 18. Jh. waren nicht sehr groß, die meisten Höfe bewahrten ihre Namen und wohl auch die Lage aus der Vorkriegszeit. In der zweiten Hälfte des 18. Jh. wuchs die Zahl der Bauerngesinde stark an, das Hälfternsystem verbreitete sich. Das brachte eine neue Teilung der Höfe mit sich, in Dörfern entstanden Hofgruppierungen mit einer eigentümlichen Flureinteilung. Streuhöfe kamen hinzu. Gleichzeitig gerieten einige alte Dorfnamen in Vergessenheit, durch Konzentrierung wurden neue, größere Verwaltungseinheiten gebildet. Dabei wurde die ursprünglich recht freie Anlage der Dörfer und die Gemengelage der Parzellen nicht abgewandelt. Die Separation der Bauernländereien 1862—1874 in Sangaste führte zu grundlegenden Veränderungen — es entstanden selbständige Wirtschaftseinheiten mit abgerundetem Besitz und getrennten Höfen, wobei auch der Standort der letzteren verändert werden konnte. Mit der Gründung neuer Höfe am Dorfrand verstärkte sich die Streulage. Zu Anfang des 20. Jh. kamen neue Siedlungselemente hinzu, die für kapitalistische Bewirtschaftungsweise charakteristisch waren.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 30. Januar 1986